

Kállai Ernő

RENDRHAGYÓ FOGLALKOZÁSÚ ROMA ÉRTELMISÉGEK

A KÉRDÉS DEFINIÁLÁSA

Ebben az írásban a megszokottól eltérő, azaz atipikusnak is mondható foglalkozású roma embereket vizsgálunk. A megszokott jogi és szociológiai értelmezés szerint az atipikus foglalkoztatáson mindazokat a formákat értjük, amelyek eltérnek valamely elemükben a hagyományosnak tartott, általában meghatározott munkahelyen, munkaviszony keretében, többségében heti negyvenórás időkeretben végzett munkaviszonytól. Így beszélhetünk részfoglalkozásról, változó munkahelyről vagy a munkaviszony bármelyik elemének eltéréséről a „megszokotthoz” képest.¹ Jelen írásunkban azonban nem a megszokott értelemben használjuk az atipikus foglalkoztatás fogalmát: kölcsönvesszük ugyan azt a jelentését, amely a „megszokottól eltérő” fogalmára utal, tartalmában azonban azokra a konkrét foglalkozási területekre gondolunk, amelyek egy adott társadalmi vagy népcsoport esetében idáig ritkának, kivételesnek számítanak, azaz ritkán találkoztunk a vizsgált csoportban ilyen területeken dolgozó emberekkel.

Szólnunk kell röviden az értelmiség fogalmáról is, de nyilvánvalóan nem lehet célunk egy „értelmiségtörténet” megírása, hiszen ezt már

¹ Részletesen például: Dr. Hovánszki Arnold: A tipikus és az atipikus foglalkoztatás Magyarországon. *Munkaügyi Szemle*, 2005. <http://www.munkaugyi-szemle.hu/sites/default/files/Hovanszky.pdf>

sokan megtették.² Azonban, ha a „roma értelmiség” kifejezést használjuk, az már önmagában is egy nem megszokott, elterjedt, sok cigány embert érintő társadalmi állapotot jelent az elmúlt évtizedek és évszázadok adataira visszatekintve. Érdeemes azonban kiindulni Huszár Tibor meghatározásából: *„a szellemi munkások azon kategóriái tekinthetők értelmiségieknek, akik hivatásszerűen és rendszeresen részt vesznek a társadalom – állam és gazdaság – irányításában és szervezésében; bonyolult szellemi operációt s nagy információs apparátust követelő döntések előkészítésében és meghozatalában; akik az általuk elsajátított információs anyag mobilizálásával biztosítják a termelés műszaki-technikai progresszióját; akik a korábbi társadalmak által felhalmozott tudományos – szellemi értéket közvetítik; akik a tudomány és a művészet legkülönbözőbb területein új értékeket hoznak létre; hogy továbbá az értelmiség rétegekre tagolódik: a legkülönbözőbb »hagyományos« és »organikus« értelmiségi kategóriák együttese alkotja a modern értelmiséget.»³*

Ha értelmezzük és a témánkra alkalmazzuk a fenti fogalom meghatározást, akkor láthatjuk a leginkább jellemző elemeket: szellemi munkásokról van szó, azaz nem a már megszokott, fizikai munkát végző, sőt azon belül is a leginkább alacsony társadalmi presztízzsel bíró területeken tevékenykedő roma emberekről beszélünk. A szellemi munkavégzést megelőző, annak nélkülözhetetlen eleme pedig a tanulás, az ismeretelsajátítás, amelynek ebben az esetben a legfőbb célja nem valamilyen fizikai tevékenységre történő felkészítés, hanem magára a szellemi feladatra. *„A szellemi munkavégző hivatásos tanulóvá válik, és jó esetben élete végéig az is marad.»⁴*

Ugyan így evidens része ennek a folyamatnak a reflektáltság kialakulása, amely lehetővé teszi a saját és társadalmi csoportja hely-

² Vö. például Kristóf Luca: *Véleményformálók. Hírnév és tekintély az értelmiségi elitben*. L'Harmattan – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2014.

³ Huszár Tibor: *Fejezetek az értelmiség történetéből*. Gondolat, Budapest, 1977. 10–11.

⁴ Kapitány Ágnes – Kapitány, Gábor: A „szellemi termelési mód”. Kossuth, Budapest, 2013. <http://real.mtak.hu/9782/>

zetének elemző és egyben bizonyos fokon távolságtartó, mintegy „kívülről szemlélő” megértését. Ennek fontos feltétele a bizonyos fokú egzisztenciális autonómia megléte, a társadalmi folyamatoknak kevésbé kiszolgáltatott lét. Ez, miként talán a későbbiekben a kutatásból is láthatóvá válik, sok esetben akár tudatos, akár tudat alatti folyamatokat indít el az egyénben, amely nagymértékben befolyásolhatja a választott életstratégiát nagyon sok területen és végső soron meghatározhatja a szakmai életútját. Kutatásunkban ennek a fogalomnak az elemévé tettük a diploma meglétét is, azaz a bourdieu-i értelemben vett társadalmi tőke továbbgondolt változatának a „társadalmi képesítési tőke”⁵ meglétének evidenciáját.

Feltétlenül érdemes megemlítenünk még ebben a vonatkozásban az értelmiségieknek tulajdonított „mintaadó” és „normaalkotó” szerepet is, amely nem elhanyagolható kérdéskör a roma közösségek társadalmi helyzete és sokat vitatott társadalmi integrációja vonatkozásában sem. Miként a kiindulópontunk, Huszár definícióját is az „érték- és ideológiateremtés” kategóriájába sorolják a szakirodalomban,⁶ nem mondhatunk le ennek vizsgálatáról kutatásunkban sem. Ez valószínűleg a közösségre gyakorolt hatásban, annak fontosságában, illetve az egész társadalomnak mutatott minta vonatkozásában értelmezhető.

Összeségében elmondható tehát, hogy jelen írásunkban egy olyan kutatás eredményeit szeretnénk bemutatni az érdeklődőknek, amelyben a kutatás alanyai olyan, vállaltan roma identitású szellemi munkások, azaz értelmiségiek voltak, akik nem a romákra jellemző eddigi foglalkozási területeken dolgoznak, hanem a megszokottól eltérő, sokszor váratlanul meglepő szakmákban, elfogadott és magasra értékelt társadalmi pozícióban működnek.

⁵ Vö. Farkas Zoltán: A társadalmi tőke fogalma és típusai. *Szellem és Tudomány*, 4. évf., 2013, 2: 106–133.

⁶ Vö. Kristóf i. m.

A ROMA KÖZÖSSÉGEK TÁRSADALMI HELYZETE ÉS AZ EHHEZ KAPCSOLÓDÓ, TIPIKUSNAK TARTOTT FOGLALKOZÁSI FORMÁK

Számos társadalomtörténeti összefoglalásból tudjuk, hogy a cigányok/romák csoportjainak betelepedése a Kárpát-medencébe lényegesen később történt, mint a többi bevándorló csoport esetében.⁷ Sőt, nemcsak később, hanem időben is elnyújtva, több évszázadon keresztül, több, egymástól is lényeges tulajdonságokban (anyanyelv, kultúra, szokások stb.) eltérő közösségek részvételével. Mindez a megkésetttség esetükben egy későn meginduló közösségi modernizációt és társadalmi integrációt eredményezett. Amikor a 19. század végén az Osztrák–Magyar Monarchiában már a polgári fejlődés és a felgyorsult modernizációnak vagyunk a tanúi, még csak abban az időszakban érkeznek bomlófélben lévő, foglalkozások szerint tagolódó nemzeti közösségeikkel a romák utolsó csoportjai.

Tekintettel az első évszázadokra vonatkozó hiányos történeti forrásokra és ebből következő csekély kutatási eredmények alapján inkább vélekedéseket, valószínűségeket tudunk megfogalmazni a romák tipikus foglalkozásaival kapcsolatban a korai időszakban. Különböző összeírásokból tudjuk, hogy zenészek, kovácsok, tűzmesterek, golyóöntők, szegkovácsok, kardkovácsok, hóhérok, seborvosok, katonák voltak közöttük, azaz elsősorban a török hódítók ellen vívott háborúhoz, a hadigazdálkodáshoz kapcsolódó foglalkozásokban vettek részt.⁸ A háborús viszonyok miatt a jobbágyi sorba süllyesztésük csak lassan haladt, ez inkább csak a 18. századtól figyelhető meg jelentősebb mértékben, akkor is inkább föld nélküli zselléreké váltak. A nagyobb számban csak a 19. században érkező és beásoknak nevezett csoport

⁷ Például Kállai Ernő: Cigányok/romák Magyarországon. Társadalomtörténeti vázlat. In Kállai Ernő – Kovács László (szerk.): *Megismerés és elfogadás. Pedagógiai kihívások és roma közösségek a 21. század iskolájában*. Budapest: Nyitott Könyvműhely, 2009. 156–175. p.

⁸ Például Tóth Péter: A magyarországi cigányság története a feudalizmus korában. https://ormanysag.hu/wp-content/uploads/2021/03/Toth-Peter-A_magyar_ciganysag_tortenete_a_feudalizmus.pdf

tagjai elsősorban famegmunkálással, faeszközök készítésével, a többségében szintén ekkor érkező oláh cigány csoportok pedig kereskedelemmel foglalkoztak, és különböző kézműipari tevékenységet (köszörűs, kovács, bádogos stb.) folytattak.

Pontosabb ismereteink a kérdésről a 19. század végétől kezdődően, alapvetően az első komolyabb kutatásnak is tekinthető 1893-as cigányösszeírás adatait megismerve vannak.⁹ Az összeírás vezetője, Herrmann Antal alaposan elemzi az akkori foglalkozási viszonyokat is. Így az ő leírásából tudjuk, hogy – szemben az általános vélekedéssel – a cigányok jóval több mint fele önálló kereső volt, szinte nagyobb arányban, mint a teljes népesség abban az időben. Ezt a képet azonban két dolog is árnyalja: egyrészt nagymértékű volt közöttük az alkalmi munkások száma, másrészt a többségében nagyon alacsony szintűnek tekintett, egyszerű foglalkozások aránya. Így jelentős számban megtalálhatóak voltak a különböző kézművesek, háziiparinak nevezett foglalkozásokban, elsősorban a fémfamegmunkálás területén. Voltak bádogos, késes, köszörűs, szegkovács vagy üstkészítő és -foltozó cigány emberek, de jelentős számban megtalálhatóak voltak a különböző építőipari munkák területén is, így a vályogvető, a tapasztó- és sármunkás jelentős foglalkozásnak számított abban az időben. A beások akkor még mindig alapvetően a famegmunkálás különböző területein tevékenykedtek. A mezőgazdaság területén, a föld hiánya miatt, önálló földművelés nem volt jellemző rájuk, viszont jelentős számban voltak mezőgazdasági cselédek és alkalmi munkások.

Említést kell még tennünk az értelmiségi foglalkozásokról, pontosabban ezek hiányáról a 19. század végén, a 20. század elején. Miként Herrmann írja: *„...feltűnő az értelmiség csekély száma, amely semmi arányban sem áll azzal az értelmességgel és szellemi tehetséggel, amellyel a cigányok jó része bír.”*¹⁰ Miként a későbbiekben megállapítja,

⁹ A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. Budapest, Atheneum R. Társulat Könyvnyomdája, 1895. (Reprint kiadás, é. n.)

¹⁰ A Magyarországon 1893. január 31-én... i. m. 74.

ennek egyik alapvető oka az elemi oktatás hiányossága, és a közép- és felsőfokú oktatás ritkasága. Ez alapján az akkoriban 280 ezres nagyságrendűnek tekintett cigány népességből mindösszesen 32 embert talált az összeírás értelmiségiének tekinthető pályán, és ebből is 23 szülész nő volt. De már Herrmann is kritikusan állapítja meg, hogy az adatok távolról sem nyújtanak valós képet a kérdésről, mivel egyrészt kimaradt a főváros az összeírásból, ahol nagy valószínűséggel, még ha nem is túl nagy számban, de éltek további cigány értelmiségiek, sőt, többségében valószínűleg ott éltek. Másrészt, a napjain tapasztalataitól sem áll távol az a megközelítés, amely szerint *„Számba jön az is, hogy úgy az értelmiségi, mint az alsóbb osztályokban titkolni és tagadni szokták a cigány eredetet, a társadalomnak ezzel szemben uralkodó előítélete miatt. A cigány összeírás sem keres cigányt a társadalom magasabb rétegeiben.”*¹¹

Az 1893-as összeírás után csak közel egy évszázaddal később, Kemény István kutatásaiból ismerhetünk meg adatokat a romák foglalkoztatási viszonyairól. Az általa többször is megismételt kutatások pedig elvezetnek napjainkra jellemző foglalkozási területekhez is.¹² Így tudjuk, hogy 1971-re, az akkori társadalmi és politikai elvárások függvényében a cigányok ugyanolyan arányban foglalkoztatottak voltak, mint a nem cigányok a magyar társadalomban. A munkaerőpiacon elérhető szakterületek azonban alig változtak, megmaradtak a leginkább képzettséget nem igénylő, ipari munkaterületek, amelyek a korábbi munkalehetőségekhez képest (tapasztás, vályogvetés) modernebbek voltak, de a kor viszonyai szerint nem jelentettek társadalmi státuszemelkedést. Például 1971-ben az építőiparban dolgozott (leginkább segédmunkásként) a cigány munkavállalók 26%-a, ami 25 ezer főt jelentett az akkor 320 ezresre becsült roma népességből. A többi roma is nagyrészt a nehézipar alsó szegmenseiben volt megtalálható,

¹¹ Uo. 75.

¹² Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella: *A magyarországi cigányság 1971–2003*. Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet Budapest, 2004.

a „gyáripár peremén”.¹³ Mindezen helyzet okait pedig elsősorban az oktatás változatlanul elégtelen voltában kereshetjük.

A rendszerváltozás utáni helyzet a megelőző évtizedekhez képest jelentősen romlott. Az építőipar és a nehézipar összeomlása a roma munkavállalók több mint kétharmadát tette munkanélkülivé. A 30-40% körüli foglalkoztatási arány állandósult napjainkban a munkaképes korú romák körében.¹⁴ Európai szinten azonban a nem romák közel háromszor akkora mértékben rendelkeznek munkahellyel, mint a cigányok. A romák többsége esetében azonban itt is olyan foglalkozási lehetőségekről van szó, amelyek az egyre kevésbé elfogadható alacsony képzettséget igénylő területeket vagy a szegénység élet tompítani igyekvő közfoglalkoztatási programok jelentik.¹⁵

A rendszerváltozás után, 1995-től folyamatosan jelentkeztek a magyar kormányok különböző társadalmi integrációs vagy „roma-stratégiának” nevezett programokkal, amelyekben állandó elemként megjelent a foglalkoztatás és az oktatás kérdése is.¹⁶ A különböző próbálkozások némileg hatottak, de az oktatás helyzete, a nagymértékű szegregációs jelenségek és a felsőoktatásban tanuló romák lassan emelkedő, de a többséghez képest még napjainkban is elenyésző száma miatt igazi áttörés nem történt. Kemény István előrejelzése azonban igaznak bizonyult: ő már a 2000-es évek elején jelezte, hogy valószínűleg néhány év múlva eléri vagy meg is haladja a középiskolát végzett romák aránya a 20%-ot, mivel már abban az időben 15-20%-ra becsülte a stabil jövedelemmel rendelkező cigány családok

¹³ Havas Gábor: Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben. https://kisebbssegkutato.tk.hu/uploads/files/Havas_Gabor_Foglalkozasvaltas_cigany_koezoessegekben.pdf

¹⁴ Munkaerőpiaci helyzetkép, 2014–2018. KSH <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/munkerohelyz/munkerohelyz17.pdf>

¹⁵ Szegénység és foglalkoztatás: A romák helyzete 11 uniós tagállamban. https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2014-roma-survey-dif-employment_hu.pdf

¹⁶ Részletesen lásd Kállai Ernő: Kormányzati romaprogramok a rendszerváltozás után. In Antal István – Frányó-Keller Katalin (szerk.): *Melyik úton?* Budapest: Jezsuita Roma Szakkollégium, 2014. 34–51.

arányát.¹⁷ Ők voltak azok, akik a rendszerváltás előtti, sok tekintetben felemás modernizációs-integrációs lehetőségeket saját hasznukra tudták fordítani, és az átlagosnál kedvezőbb helyzetüket a rendszer-váltás utánra is tudták stabilizálni. Az ő gyerekeiknek volt esélye az elmúlt években, évtizedekben magasabb iskolai végzettséget szerezni, és nem a mélyszegénységben élőknek.

A cigány gyerekek döntő többsége napjainkban valahol a középiskolában elakad, szerencsés esetben szakmát szerez, esetleg érettségizik, de nagyon kis eséllyel tud csak a felsőoktatásba bekerülni, megtenni az első lépést az értelmiségivé válás útján. Amíg a nem romák több mint 90%-a befejezi a középiskolát, a cigányoknak alig ötöde, és bár bámulatos nagyságrendűnek tekinthető a növekedés az elmúlt évszázadban, az egész társadalom is változott közben, és így a távolság nem csökkent romák és nem romák között.¹⁸ A 19. század óta a felsőoktatást végzett, diplomát szerző, az értelmiségi pályára belépni tudó romák száma csak igen kis mértékben változott, a megfigyelhető elmozdulások is igazából csak az utóbbi két-három évtizedre tehetőek. Láttuk, hogy 1893-ban 32 emberről volt szó, de közel száz évvel később is inkább csak ezrelékekben lehetett mérni a számukat. Az 1970-es évektől azonban elindult egy lassú folyamat, amely először legfeljebb tucatnyi roma identitású értelmiségit jelentett, de 1990 után már ők maguk is tettek erőfeszítéseket a következő generáció segítése érdekében. A már említett kormányzati programok, valamint különböző civil kezdeményezések hatására meginduló ösztöndíjprogramok ösztönzőleg hatottak, és nagyobb lehetőséget teremtettek a felsőoktatásra szellemileg és anyagilag is képes cigány fiatalok számára. A Romaversitas program,¹⁹ illetve más ösztöndíjlehetőségek elsősorban azoknak tágitotta ki a lehetőségeit, akik viszonylag biztos családi háttérrel rendelkeztek, és ez további segítséget és ösztönzést jelentett sokak számára. Az 1990-es évektől megjelenő új, egyetemre járó roma

¹⁷ Kemény... i. m. 82.

¹⁸ Vö. például Hajdu Tamás – Kertesi Gábor – Kézdi Gábor: Roma fiatalok a középiskolában. <https://core.ac.uk/download/pdf/42928813.pdf>

¹⁹ <https://romaversitas.hu/>

generáció tagjai még csak annyian voltak, hogy szinte személyesen ismerték egymást. Tanulmányaikban is a cigánysághoz kapcsolódó területek voltak a dominánsak, hiszen valamiféle küldetésudatot is közvetítettek feléjük, amely „a népük felemelése” üzenetet is hordozta. Így jellemzően sokan folytattak tanulmányokat szociális területen, de népszerű volt a „romológia”, a cigányok megismerését segítő társadalomtudományi területek is.

A nagyobb ugrás a 2000-es évektől kezdődött, amikor a társadalmi helyzetüket az 1970–80-as években stabilizálni tudó roma családok gyerekei, a különböző ösztöndíjprogramoknak, valamint a felsőoktatás tömegesebbé válásának is köszönhetően, nagyobb számban megjelentek a felsőoktatásban.²⁰ Ettől kezdődően már egyre többféle területen folytattak tanulmányokat, többféle szakterületen az eddigiekhez képest, de továbbra is domináns maradt a szociális, társadalomtudományi terület, amelyekhez felzárkóztak a különböző pedagóguspályák is. Újabb lendületét a folyamatnak a roma szakkollégiumok megjelenése jelentette, amelyek kormányzati ösztönzésre egyházi vagy felsőoktatási fenntartásban, az ország különböző részein évente több száz, többségében roma fiatalnak jelentenek segítséget a diplomaszerezésben.²¹ Mindezek hatására a szociológiai mérések is azt mutatják, hogy a diplomát szerzett romák aránya 1 és 2% közé emelkedett a cigány népesség körében.²² A teljes népességhez viszonyítva (ahol legalább 20%-ról beszélhetünk) ugyan még elenyésző számnak tűnik, de kétségtelenül robbanásszerű fejlődést jelent a megelőző évtizedekhez és évszázadokhoz képest. Kutatási témánk szempontjából pedig nem elhanyagolható módon ez a mennyiségi fejlődés tette lehetővé a minőségi változást is: már nemcsak a társadalmi elvárások mentén választanak tanulási területet maguknak a romák, hanem megjelentek

²⁰ Vö. Derényi András – Temesi József (szerk.): *A magyar felsőoktatás 1988 és 2014 között*. OFI, Budapest, 2016. https://ofi.oh.gov.hu/sites/default/files/attachments/a_magyar_felsooktatás_beliv_net.pdf

²¹ Vö. <https://www.dehir.hu/debrecen/tizeves-jubileumra-keszul-a-keresztény-roma-szakkollegiumi-halozat/2020/07/10/>

²² KSH Mikrocenzus 2016. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mikrocenzus2016/mikrocenzus_2016_12.pdf

az eddig szokatlan, a cigányok esetében rendhagyónak, atipikusnak tekinthető pályák is, amelyek érdekessége nem is az oktatás területén érhető tetten igazán, hanem a diplomaszerezést követő társadalmi és munkahelyi érvényesülés vonatkozásában.

A KUTATÁS MÓDSZEREI

A kutatás során 11 darab, félig strukturált életútinterjút készítettem. Az interjúalanyok kiválasztása a számomra ismert és elérhető roma értelmiségi közösségből, az előre meghatározott szempontok figyelembevételével, véletlenszerűen történt. A szóba jöhető alanyok meghatározásánál a következő szempontokat vettem figyelembe: már befejezett felsőfokú tanulmányokkal, így diplomával rendelkezzenek, valamint olyan területről származzon a diploma, vagy olyan területen dolgozzanak, amelyek nem megszokottak a roma értelmiségiek körében. Így kizártam a vizsgálódásból azokat, akik szociális területen dolgoznak, a zenészeket, a romológiaiával és ezt a területet érintő társadalomtudományi kérdésekkel foglalkozókat, a média területén dolgozókat, valamint azokat a pedagógusokat, akiknek az életútjában nincs semmi szokatlan. Hasonlóan nem kerülhettek be a körbe azok, akik hivatászerűen roma politikával foglalkoznak.

Az elemzés elkészítése során másodelemzés céljából felhasználtam az általam, más kutatások során korábban készített, de a feltételeknek megfelelő további beszélgetéseket,²³ valamint a nyilvánosan elérhető, romákkal készített interjúkötetek anyagait,²⁴ továbbá más kutatók

²³ Például Kállai Ernő: *Akiket arcul csapott a valóság*. Roma közösségeket segítő helyi programok és azok vezetői. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Kisebbségkutató Intézet. Budapest: 2019. 168.

Kállai Ernő: Vannak-e cigányok, és ha nincsenek, akkor kik azok? *Regio*, 2014/2. 114–146.

Kállai Ernő: A cigányok és a zene. A cigányzene és a zenész cigány fogalmának változása az elmúlt évszázadokban. *Belvedere Meridionale*, 2018/3. 120–140.

²⁴ Juhász Júlia (1999): *Találkoztam boldoguló cigányokkal is*. Taninfo Kiadó, Budapest.

által a rendelkezésemre bocsátott egyéb,²⁵ de a téma szempontjából releváns beszélgetéseket, azok részleteit elemeztem az alább következő elemzési szempontok szerint. Mindezek alapján, részben vagy egészben, körülbelül 60 beszélgetés anyagát használtam fel megállapításaim megfogalmazásakor.

Mindezek ellenére a kutatás semmiképpen sem tekinthető reprezentatívnak, megállapításaim kizárólag a felhasznált beszélgetések során elhangzottakat, valamint az elmúlt évtizedekben az általam összegyűjtött kutatási tapasztalatokat rögzítik.

ÉLETUTAK

A beszélgetések alanyai

A véletlenszerűen kiválasztott interjúalanyok között hét nő és négy férfi volt. Átlagos életkorukat tekintve egy részük a harmincas éveik elején, másik csoportjuk inkább annak a végén jár. Ha figyelembe vesszük az eddigi roma értelmiségi generációk szerinti besorolást,²⁶ akkor az idősebbek, akik már a 2000-es évek elején felsőfokú tanulmányokat folytattak, és többségében még abban az évtizedben léptek a munkaerőpiacra, valahol a második generáció legvégén vagy inkább már a harmadik generáció elején lehetnek. A fiatalabbak egyértelműen a harmadik generáció tagjai, sőt, az eddig még a kutatások szempontjából nem körvonalazott, negyedik, úgynevezett „szakkollégiumi” generáció tagjainak tekinthetők, akik még csak néhány éve álltak munkába, pályájuk elején járnak.

Korniss Péter – Závada Pál (2011): *Egy sor cigány*. Corvina Kiadó.

Szále László (2009): *Kitörők – Interjú tizenöt cigány értelmiséggel*. Kornétás Kiadó

²⁵ Például Kóczé Angéla – Neményi Mária – Szalai Júlia által vezetett „Egymás szemébe nézve” kutatás interjúi

²⁶ Ennek egyik leírása: Máté Dezső: *Generációs változások a roma diplomások életútjában – a társadalmi reziliencia hatása*. PhD-disszertáció, Kézirat.

Felsőfokú tanulmányaik szempontjából „diplomahalmazónak” tekinthetőek, szinte mindenki nemcsak több, hanem sok esetben többféle végzettséget szerzett, vagy még a beszélgetés idején is tanult. Előfordultak „rendes” életutak, hiszen volt, akinél a gimnázium után következett a jogi kar, és utána egyenes úton haladt a bírói pályára irányába. Másvalaki kacérkodott ugyan a pénzügyi területtel, de viszonylag sima úton lett mérnök-informatikus. Több esetben azonban előfordult, hogy nem rögtön találták meg azt a területet, amely miatt végül is a kutatás részesei lettek. Így egyik beszélgetőtársam az egészségügy területéről indult, diplomás ápolóként végzett, de a tudományos pálya felé vonzódott, ezért és valószínűleg az egészségügyi fókusz megőrzése érdekében a szociálpolitika mesterszakon tanult tovább az egyetemi képesítés és a remélt doktori tanulmányok miatt. Egy másik megkérdezett szintén az egészségügy területéről indulva, sikertelen orvosi álmokkal diplomás védőnő lesz, de mivel nem elégtí ki ez a munka, egészségügyi menedzsernek tanult, angol nyelven. Egy harmadik ember turisztikai ügyintézőként kezdett munkáját cserélte fel az iskolapadra, és először politológiát, majd nemzetközi kapcsolatokat tanult. Volt, aki színészi álmait cserélte szociológiára, majd a pénztelenség miatt onnan is elmenekülve nemzetközi projektek pénzügyi menedzselésével foglalkozik. Végül volt olyan ember is, aki ugyan a pedagóguspályán dolgozik, tehát akár tipikusnak is mondható foglalkozást választott, de egészen kivételes életúja miatt került az atipikusok csoportjába. Összességében tehát elmondható, sok esetben nem volt egyértelmű a pályaválasztása a megkérdezetteknek, sokan indultak az első generációs roma értelmiségekre jellemző pályákról, de aztán kitérőkkel, elrontott utakkal, tévedésből választott területeken kellett átjutniuk, amíg megtalálták jelenlegi foglalkozásukat.

<i>Interjúalany</i>	<i>A meghatározó végzettség és/vagy foglalkozási terület</i>
1.	egészségügy és egészségpolitika
2.	jogász, bíró
3.	szociológia/menedzser
4.	tanár/üzleti élet
5.	diplomácia/programmenedzser
6.	egészségügyi menedzser
7.	képzőművészet/tudományos kutatás
8.	informatikai menedzser/mérlegképes könyvelő
9.	szociológia/közigazgatás
10.	tanító, tanár
11.	szociológia/program- és pénzügyi menedzser

A CSALÁDI HÁTTÉR

A társadalmi integrációs út vizsgálata szempontjából rendkívül fontosnak tartottuk, hogy a lehető legtöbbet megtudjuk interjúalanyaink családjairól, legalább a nagyszülőkig visszanyúlva. A három generáció közel egy évszázados története ugyanis szinte leképezheti és bemutathatja a romák 20. századi társadalmi útjának a történetét is.

Az első szempont, amit érdemes vizsgálat alá vonnunk, az adatközlő családjának lakóhelye Magyarországon. Az, hogy minden család vidéken kezdte az életét, szinte kizárólag az ország keleti felében, igazából nem meglepő, hiszen ismerjük a különböző kutatásokból a romák területi elhelyezkedését az országban. Az viszont már érdekesebb, hogy a családok többsége, sok esetben még az interjúalanyok születése előtt, a fővárosba költözött. *„Nem tudom megmondani konkrétan a települési helyeket, de azt tudom, hogy majdnem minden évben másik iskolába jártam. Nem csak én, hanem ugye a nővérem, akkor még ketten voltunk iskolakötelesek, és végül is én amire emlékszem gyerekkoromba, az az, hogy mindig költözködtünk, mert apu amerre ment zenélni, jobb lehetőség reményébe, mentünk utána. Úgyhogy megfordultunk nagyon-nagyon sok helyen, több megyében. Amire viszont így gyerekfejjel emlékszem, egyre közelebb jöttünk Pesthez.”* Hasonlóan jellemzi a dolgot

egy másik beszélgetőpartnerem is: „A cigányhegyről ők voltak az elsők, akik beköltöztek S. központi részére, és azt követően Budapestre jöttek.”

Azon családok esetében, ahol végül is nem történt meg a fővárosba költözés, ott is meghatározó volt Budapest szerepe. A megkérdezettek családjából néhány esetben már a nagyszülők is, de a szülők szinte kivétel nélkül megfordultak az 1970–80-as évek Budapestjének valamelyik munkahelyén, egyesek munkásszálláson lakva, mások ingázva. Az ő generációjuk a *Cséplő Gyuri* című filmből²⁷ ismert akkori fiatalok generációja, akik először szakadtak el a vidéki kisteleplésektől, szerencsét próbálva az erőltetett iparosítási politika miatt munkaerőhiánnyal küzdő fővárosban. A nagyvárosi élet az addigi közegükhöz képest nyilvánvalóan pezsgőbb légköre, a könnyebb és vonzóbb megélhetési lehetőségek megismerése, az anyagi és társadalmi értelemben is pozitív példák valószínűleg dinamizáló hatással voltak az akkori roma fiatalok életére.

De ez a dinamizmus figyelhető meg – valószínűleg összefüggésben a pesti viszonyok megismerésével – első lépésként a vidéki településeken, a lakhatás minőségében meginduló pozitív irányú elmozdulás vonatkozásában is. A megkérdezettek családjai hosszabb idő óta szinte kivétel nélkül szegregált körülmények között éltek, azaz cigánytelepen. A fővárosba költözés előtt – vagy ha az nem történt meg, akkor is minden esetben – bekövetkezik a családoknál a telep, azaz a közösség elhagyása és az adott településen fizikailag is jobb környékre, egy-egy lakosságú területre történő költözés. Ez mindenképpen valamilyen társadalmi státuszemelkedésnek számított, a kényszerűen szegregált közösségi élet megváltoztatását elsősorban az anyagi lehetőségek kibővülése és nyilvánvalóan a szakirodalomból is ismert, ebben az időszakban zajló urbanizációs folyamatok tették lehetővé.²⁸

²⁷ *Cséplő Gyuri*. Schiffer Pál filmje, 1978. https://mandadb.hu/tetel/7471/Cseplo_Gyuri

²⁸ Vö. például Havas Gábor: A kisteleplések és a cigányok. In Kemény István (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. Magyarország az ezredfordulón, Budapest, MTA, 1999, 163–204.

Mindezen folyamatok természetesen nem következhetek volna be – miként sok roma családnál nem is történt semmi ilyesmi –, ha a felmenőknek nincsenek olyan tulajdonságaik, amelyek lehetővé teszik ezt az egyszerre fizikai és társadalmi elmozdulást. Ez a tulajdonság pedig – hosszan kerestem a megfelelő szavakat – a törekvés, az akarat, a motiváltság volt. Ugyanis a nagyszülők minden esetben tanulatlanoknak számítottak, csak elvétve fordult elő, hogy valaki elvégzett négy vagy hat osztályt, de minden esetben van utalás arra, hogy „akartak valamit”, törekvőek voltak. Nem fogadták el a sorstól a rájuk mért társadalmi pozíciót, jobbat szerettek volna annál. Ennek az alapját pedig minden esetben a munka és még inkább a munka révén megismert kedvezőbb anyagi és társadalmi lehetőségek jelentették. Az interjúkat elemezve láthatjuk, hogy már a nagyszülők sem alkalmi munkából éltek, hanem hosszabb távon, többségében hivatalosan is munkaviszonyban foglalkoztatottak voltak, stabil fizetéssel. Ezen fizetések révén nem lettek ugyan gazdagabbak, de némileg csökkent a társadalmi távolság köztük és a nem romák között, és ez valószínűleg azzal a tapasztalattal járt, hogy van esély a szegénységből történő kilépésre, de legalábbis egy kedvezőbb helyzetre. Ezzel ők maguk is próbálkoztak, de még inkább ezt az utat jelölték ki a gyerekeik számára, amelynek vélt hasznossága generációkon keresztül tovább öröklődött. Ennek a felismerésnek az erejét tükrözi egy olyan eset is, amely egy olyan családban történt, amelyben nem is voltak zenészek: *„Egyszer volt egy nagyobb ajándék amit kaptam a szüleimtől, az egy zongora volt, egy pianínó, amikor iskolás voltam és akkor apukám ötlete volt, akkor költözött oda a faluba egy zongora-, vagy énektanár, aki zongorát is tanított, és apukám segített ott a házánál rendezkedni, mikor odaköltöztek, nagyon sokat segített és akkor úgy ahogy elbeszélgettek, úgy jött ez az ötlet.”* Egy jobb élet szimbólumaként jelenik meg tehát a zongora, még ha erőn felül is kell rá költeni.

A zenével foglalkozó családok esetében – és ezt más kutatásokban is sokszor tapasztaltam –, különösen a vendéglátás területén dolgozóknál, munkájuk révén sok olyan embert ismertek meg, akik náluk lényegesen magasabb társadalmi státuszban voltak, sokkal gazdagabban éltek. Ez a tapasztalat pedig gyorsan konvertálódott a családjukban a tanulás privilegizált megjelenésében, amely vélhetőleg

hasonlóan játszódtott le más foglalkozásúak esetében is. Mivel mint láttuk, a legtöbben elkerültek dolgozni nagyvállalatokhoz, építőiparba, vasúthoz és persze a fővárosba, minden családban megjelent az emelkedés vágya és annak eszközeként a tanulás kiemelt szerepe. Így legtöbbször azzal találkozunk, hogy a tanulatlan nagyszülők – akiket még nem ért el annak idején a közoktatás – elsődleges fontosságúnak tekintik a gyerekeik képzését. Az ő gyerekeik esetében „egy lépés” történik felfelé, azaz általában már az általános iskolát elvégzik, sőt, sokan valamilyen szakmai végzettséget is szereznek.

Érdemes megfigyelni azt az összefüggést is, hogy miként kezd el változni a gyerekek száma a tanulás értéként történő megjelenésével a családban. A nagyszülők generációjában, a beszámolók szerint, a korfalusi hagyományai alapján 8-10 gyerek figyelhető meg, a rossz körülmények miatti magas korai halandósággal. A második generáció esetében – az interjúalanyok szüleinél – már elkezdődik egy érzékelhető csökkenés: három-öt testvérről számolnak be a megkérdezettek. Beszélgetőpartnereim korosztályában általában két-hárman vannak testvérek, több gyerekről, féltestvérről legfeljebb több, egymást követő házasság esetén számolnak be. Az interjúalanyok közül az egyik idősebb nőnek van négy gyereke, de két házasságból. Ezenkívül az egyik idősebb generációhoz tartozó nő esetében két felnőttkorú gyerek van, valamint további egy nő esetében két kisebb gyerek. Ezenkívül három férfinak van még egy-egy gyereke. Ha hozzáillesztjük a generációkhoz az iskolai végzettséget is, akkor azt tapasztaljuk, hogy a nagyszülők általában tanulatlan, iskolát nem végző emberek, az ő gyerekeik az általános iskolát biztosan elvégzik, de többségében legalább szakmunkás végzettséggel is rendelkeznek, illetve többen érettségivel is. Az interjúalanyok esetében pedig, mint már volt róla szó, legtöbbször több diplomával rendelkező embereket találunk.

Mindez kitűnően mutatja azt a szakirodalmi megállapítást, amely szerint az alacsonyabb iskolai végzettséghez nagyobb gyerekvállalási kedv társul.²⁹ Szerencsére mára már háttérbe szorult az a magyarázat,

²⁹ Például Husz Ildikó: Alacsony végzettség – sok gyerek? A magas termékenységek néhány területi és etnikai aspektusáról. *Demográfia*, 2011. 54. évf. 1. szám 5–22.

amely szerint a „cigányok szeretik a gyerekeket”, és a magas gyerekszám afféle kulturális sajátosság. Bár kutatásunk nem reprezentatív, egyértelműen kirajzolódik az a generációkon átívelő változás, amely a tanulás és az oktatásban való részvétel hatásait mutatja a családokban. Miként itt is látható – és számos más kutatásomban tapasztaltam ezt –, a tanulási idő „kitolódásával” később kezdődik a családi élet a roma családokban is. Különösen így van ez több diploma esetében, hiszen az első gyerek megszületését általában a tanulmányok befejezése és a munkahelyi karrier – ha már ennyit tanult valaki – beindítása utánra tervezik a roma családokban is. A fertilitási mutató egyenletes csökkenése egyenes arányban van kutatásunkban is a generációkon keresztül növekvő iskolai végzettséggel. Érdekességgént és ennek a megerősítéseként is említhető, hogy például egyetlen négygyerekes interjúalanyunk nem a hagyományos iskolai karriert járta végig, hanem 16 évesen, az iskolát otthagya szülte első gyereket, majd 44 évesen szerezte meg első diplomáját.

A családok generációs vizsgálatánál érdemes még megfigyelnünk az etnikai különbségeket, a roma csoporthoz való tartozás kérdését. Ennek az alapja az az elmélet, amely szerint nem beszélhetünk egy-egy cigányságról, tulajdonképpen nem egy népről van szó, vagy ha igen, akkor olyan időbeli eltéréssel érkeztek az ország területére a különböző csoportok, hogy gyakorlatilag más nyelven beszéltek, más kulturális sajátosságokkal, hagyományokkal rendelkeztek.³⁰ A 19. és 20. század első felében leírt csoportok³¹ – a legrégebben érkező és évszázadok óta magyar anyanyelvű magyarcigányok vagy más néven romungrok, a többségében 19. században bevándorolt és akkor még román anyanyelvű beások, valamint a többségében szintén a 18. és 19. században érkező és a ma is ismert cigány nyelvet beszélő oláh-cigányok – tagjainak mai felismerése azonban már több mint kétséges.

Vagy az egyik legfrissebb elemzés Spéder Zsolt: Termékenységi mintaváltás – a családalapítás átalakulásának demográfiai nyomvonalai Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 31(2): 4–29.

³⁰ Többek között például Pálos Dóra: „Cigány” identitások nehézségei. *Esély*, 2010/2. http://www.esely.org/kiadvanyok/2010_2/02palos.indd.pdf

³¹ Egyik ismert forrás: Erdős Kamill cigánytanulmányai. Békéscsaba: Békés Megyei Tanács V. B. Cigányügyi Koordinációs Bizottsága, 1989.

Az elmúlt száz év alatt lezajlott nyelvi asszimiláció szinte mindenkit magyar anyanyelvűvé tett, akik még beszélnek valamelyik cigány nyelvjárást, biztosan kétnyelvűek. A kulturális hagyományok is feloldódtak a magyar társadalomban, nehezen azonosítható, hogy egy-egy kulturális jelenség valamelyik cigány csoport megmaradt sajátja, vagy a Kárpát-medencei együttélésben ők is más népektől vették át azt. Mindez rendkívüli bizonytalanságot eredményez mostani interjúalanyainknál is. Nehéz megítélni például az oláh-cigány eredetet, ha már generációk óta senki nem beszél cigányul, és semmilyen sajátos szokás sem része a családi szocializációnak.

Ezen kérdések fenntartása mellett a 11 interjúalany szerint hét esetben teljesen romungro családról van szó, mert generációkra visszamenőleg nem tudnak olyan hagyományt megnevezni, ami másra utalna. Közülük kettő tesz említést a még nyomaiban fellelhető kárpáti nyelvjárás bizonyos szavainak használatáról a korábbi generációk esetében, ezzel is tovább bonyolítva a kérdést, mivel arról is vita van, hogy a kárpáti cigány nyelv az tulajdonképpen a romungrók eltűnt nyelvjárása lehetett, vagy egy önálló alcsoport használata a régebbi időkben.³² Két esetben találkozunk határozott oláh-cigány családi hagyományok említésével, megjegyezve, hogy azért már voltak romungrók és nem cigányok is valószínűleg a családban. Két esetben pedig bizonytalan az adatközlő, nem tudja eldönteni, hogy a különböző felmenők között mindenki romungro volt-e, esetleg asszimilálódott oláh-cigányokról is szó van, bár kulturális hagyományokat nem tudnak megnevezni.

Mindezek mellett a generációk változásával a nagyon gyors kulturális asszimilációt figyelhetjük meg minden család esetében. A nagyszülők esetében szinte kizárólag cigányként azonosított felmenőket találunk, még a csoportok közötti keveredés sem igazán figyelhető meg. Az ő gyerekeik esetében már megjelenik a vegyes házasság, amely egyrészt mást roma csoportok – valószínűleg erősen asszimilálódott – tagjainak a család részévé válását figyelhetjük meg, másrészt a házastársak révén nem cigány emberek is megjelennek a családban.

³² Vö. például Heltai János Imre: A magyarországi cigány lakosság által beszélt nyelvek. <http://www.nytud.hu/pp/heltai.html>

Az interjúalanyok esetében – miként erről a későbbiekben még szó lesz – ez utóbbi szinte általánossá válik.

Úgy tűnik tehát, hogy a társadalmi integráció – vagy asszimiláció? – nem csak a lakóhely változásában, az iskolázottság növekedésében és a fertilitás csökkenésében figyelhető meg, hanem az etnikai hagyományokhoz való ragaszkodás csökkenésében, sőt, azoktól való tudatos távolodásban is. Ugyanis az interjúk során számos esetben hangzott el, hogy az idősebb generáció még beszéli valamelyik cigány nyelvjárást – van olyan interjúalany is, akinek ez az első elsajátított nyelve –, de a többséghez és annak vágyott életszínvonalához közelítés során tudatosan szorítják háttérbe a nyelvet és a hagyományokat.

„Tehát hatéves voltam, mire kikerültünk. De sokszor voltam nagymamánál még így is. Tehát hogy kikerültünk a cigánytelepről a városba, egy nagyon jó helyre. Tehát ott mindenki nem volt roma. ...de érdekes módon mindig mentem a cigánytelepre is nagymamámhoz meg apámhoz, és ott meg a cigány gyerekekkel voltam együtt. Volt egy ilyen ketősség a gyerekkoromban. Anyukám a cigány gyerekektől féltett meg óvott. Kicsi voltam, vékony voltam, nagyobbak is voltak – sokszor voltak verekedések, meg minden ilyesmi. És ott már hatévesen, hétévesen a cigi előkerült, ki is próbáltuk, meg minden hülyeség, piázástó’ kezdve minden. És anyámék óvtak ettől, meg tiltottak is, és sokszor kaptam ki ezért, hogy cigány gyerekekkel foglalkozom, holott azt is tudni kell, hogy a cigány kultúrát nagyon erősen őrizték az én szüleim.”

„Kikerültünk már a cigánytelepről, és a nagyobbik húgom meg a kisebbik húgom se tudott már semmit cigányul.”

„...és ezen a cigánytelepen, érdekes, külön laktak a zenészek és külön az oláh cigányok, ez most is jellemző többnyire... ők a kárpátias nyelvjárásu cigány nyelvet beszélték, a nagypapám is, nagymamám is, akik ott laknak még S.-ban rokonaim, még mindig beszélik, bár elhalóban van sajnos ez a nyelv. Az anyukám ő megértette és a mai napig is meg tudja érteni, ha hosszabb ideig van ebben a közegben, de már nem tudja úgy kifejezni magát.”

AZ ISKOLAI PÁLYAFUTÁS ÉS AZ AZT MEGHATÁROZÓ
TÉNYEZŐK

Interjúalanyaink iskolai pályafutását elemezve először az általános iskolai tanulmányokat, annak körülményeit érdemes megfigyelnünk, mivel óvodába az idősebb generáció még egyáltalán nem, a fiatalabbak is csak elvétve jártak. Egy személy volt csak a megkérdezettek között, aki hosszasan beszélt óvodai éveiről, amelyeket meglehetősen traumatikusnak tartott, mert származása miatt kiközösítették, gyakran megverték: *„Már az óvodában, és vertek is, mentem haza kék-zöld foltokkal és anyu nem értette, mi van, elestél és mondtam, hogy nem. És cigányoztak és ütöttek. Akkor úgy sokként ért ez a dolog, anya be is ment az oviba veszekedni...”* A többiek esetében azonban az óvoda hiányában inkább a családi környezet és szocializáció volt a meghatározó az első éveikben.

Az általános iskolai éveket megfigyelve azt láthatjuk, hogy a többség vegyes osztályokban, azaz nem szegregált környezetben kezdte meg a tanulmányait. Ez valószínűleg a család és a szülők valamenynyire már elismert társadalmi státuszának szólt, hiszen a legtöbb településen volt cigány osztály is, de a gyerekek többségének sikerült ezt elkerülnie. Aki viszont szegregált körülmények között kezdte iskolai pályafutását, külön meg kellett küzdenie, hogy onnan, abból a közegeből kikerülve jobb osztályba, azzal jobb oktatási lehetőségekhez jusson. Ezt pedig a gyerekek akarata és megküzdési képessége tette lehetővé.³³ A családi támogatásnak köszönhetően is mindenkinél megjelent a „csakazértis” motívuma, amely egy erős bizonyítási vágyban, akaraterőben és tanulási képességben nyilvánult meg. *„És mondom a szüleimnek, hogy én nem csináltam semmi rosszat, de én most ezt kap-*

³³ A megküzdési képesség és akaraterő, a lehetőségekhez képest jelentős eredmények többször visszatérő motívumként jelennek meg az írásban. Napjainkban ezt a *rezilienciának* nevezett jelenséggel többen is foglalkoznak kutatásaikban. Jelen tanulmányban azonban nincs lehetőségünk ennek részletes elméleti kifejtésére. Így vö. például Máté i. m. vagy Ceglédi Tímea (2012): Reziliens életutak, avagy a hátrányok ellenére sikeresen kibontakozó iskolai karrier. *Szociológiai Szemle*, 22 (2), 85–110.

tam. És anyukám ordított apukámnak, hogy Sanyi, Sanyi, gyere gyorsan, mert a T. kitűnő tanuló lett. Soha nem történt még ilyen a romatelepen. És nem értették anyuék. Azt tudták, hogy igyekszem, de azt nem gondolták, hogy én ezért jutalmazva leszek. És akkor derült ki anyuéknak, hogy már kitűntem a többi közül.” Így a szegregált osztályokból is, az egyéni teljesítmény alapján hamarosan minden megkérdozett kikerült. Az idáig vezető út azonban nagyon nehéz volt, mert a szakirodalomból ismert, alacsonyabb szintű szegregált oktatással az odajáróknak meg kellett küzdeniük. Nagyon képletesen mondta el az egyik megkérdozett, hogy milyen is volt az elkülönített oktatás: „Hát jó sokan voltunk, és ilyen csapatokban jártunk iskolába. (...) Nem szerettek minket romákat, amikor mi vonultunk ott, ezért a nagy kutyákat mindig ránk engedték. Úgyhogy futnunk kellett. Hát nem keveset. És nem értettem, hogy miért van ez. (...) És nekünk teljesen természetes volt az, hogy egy olyan osztályba megyünk gyakorlatilag, ahol nincsenek fehér bőrű gyerekek. Tehát ott is roma gyerekeket láttam. Egy tanár bejött, de úgy képzeld el magát a termet, hogy ilyen nagyon régi típusú padok voltak, elől ült a tanár, volt egy ilyen kerek tartó, abba voltak neki a ceruzák, könyveket nem kaptunk, mert hogy nem tudtunk rá vigyázni, ez volt mindig mondván, és csak az amit ott szereztünk tudást, csak abból élhettünk.”

A vegyes osztályokban sem volt azonban egyszerű az élet cigány származásúként. Egyrészt aki nem tökéletesen beszélte még a magyar nyelvet, nehézséget okozott az írás és olvasás elsajátítása, ami nehezítette a képességei kibontakoztatását. „Látták, hogy bajok vannak, utána látták, hogy van ez a nem tudom milyen, első osztályban, a szótanulós játékok, a képet ismerd fel – és nekem nem igazán jöttek azok a magyar szavak, amiket kellett volna mondani egy képnél, amikor a betűket tanulják a gyerekek. Furcsa mód nagyon tiszta emlékeim vannak erről, hogy milyen megaláztatás volt az, amikor kiröhög az egész osztály, mert nem tudod azt a szót.” Ez plusz erőfeszítést igényelt a többiekhez történő felzárkózásban. Másrészt valószínűleg önmagában nehézséget jelentett a cigányok elfogadása, az iskolába járásuk szokatlan volta is. Még a jó tanulóknak is meg kellett küzdeniük az elismerésért: „... nem engedtek osztályelsőnek lenni. Tudod, így matekból nem tudott megverni egyik se, és mégsem én voltam a legjobb tanuló matekból. Matekból

voltam négyes! Tehát a kedvencemből voltam négyes, tudták, hogy az a kedvencem, tudták, hogy verhetetlen vagyok, sokszor még a tanárt is kijavítom, és szerintem pont ezért lettem belőle négyes. Nem engedtek. Másik lányt tolták, nyilván ő nem volt cigány.”

Egy másik feloldása az ilyen helyzetnek az lehetett, ha a jó képes-ségű roma gyerekek esetében egyszerűen nem vettek tudomást azok származásáról, hiszen hihetetlennek tűnt, hogy elfogadható eredmények legyenek. Az egyik interjúalanyom így jellemezte ezt a helyzetet: *„Mikor elköltöztünk a X. kerületből a VI. kerületbe, akkor én az új iskolában elkezdtem magamról terjeszteni, tehát én úgy gondoltam, hogy hozzám tartozik ez a dolog, és elmondtam osztálytársamnak, hogy én amúgy roma származású vagyok, nyugodtan mondd el a többieknek, én ezt vállalom. És az volt a reakció, hogy te nem lehetsz roma, azok nem így viselkednek. Tehát nem akarták tudomásul venni a származásomat, merthogy ilyen emberrel még nem találkoztak, vagyis összeütközés volt bennük, nem ilyen kép alakult ki az általános értelemben a romákról, mint amelyet én mutattam nekik. Tehát én mindig kivétel voltam, sőt, a későbbiekben inkább feltételezték, hogy külföldi vagyok, mint hogy roma származású.”*

A vegyes osztályokban tanuló többi roma sem volt minden esetben példa értékűen jó tanuló, sőt, a legtöbb esetben komoly problémákról számoltak be az interjúalanyok. Szinte minden esetben előfordultak a mélyszegénységből jövő gyerekekre jellemző magatartási és higiéniai problémák is. Ezek miatt a cigányok megítélése negatív volt az osztályokban és a pedagógusok körében, és ez nehezítette a kimagaslóan jól tanuló interjúalanyok cigánysághoz való kötődését, saját identitásuk nyílt vállalását. A későbbi éveikben is ennek hatására szinte minden-kiben megfogalmazódott a szegénységből, a gettósodott környezetből való menekülés vágya. Volt olyan beszélgetőpartnerem, aki a rendetlenség és a piszkosság ellentétét látta az orvosi rendelőben, ezért vágyott kiskorától kezdődően az egészségügy területére. Mások pedig kevésbé éreztek indítatást az ilyen környezetbe való visszatérésre, bár a későbbiekben sokszor fogalmazódott meg a többségi társadalom tagjai részéről az eredeti közösségbe történő visszatérés igénye, a „saját nép megmentése”. Mindez a kérdés, a közösséggel történő azono-

sulás és a menekülés vágya, valamilyen formában még változatlanul disszonanciaként van jelen az interjúalanyok életében, és valamilyen mértékben a fejlődő szellemi képességek tudják csak oldani a lelki feszültséget.

A TOVÁBBTANULÁS ÉS A PÁLYAVÁLASZTÁS KÉRDÉSEI

A meglepően jó általános iskolai teljesítmény esetében minden gyermeknél evidens módon vetődik fel a középiskolai továbbtanulás igénye és a különböző szakterületek felé történő orientáció, amelyet általában a pedagógusok segítenek, hiszen minden iskolának érdeke, hogy jó továbbtanulási mutatókkal rendelkezzen. A romák esetében azonban korántsem volt ez így még néhány évtizeddel ezelőtt sem. Az interjúalanyok iskolai eredményeit inkább meglepőnek és kivételesnek tartották az iskolákban, hiszen csak nagyon kevés cigány gyereket érintett, és korántsem volt általánosnak tekinthető. Ezért a legtöbb esetben, ha ajánlották is a gyerekeknek a továbbtanulást az általános iskolai pedagógusok, leginkább valamilyen szakma megszerzését tartották reális lehetőségnek, érettségit is adó iskola csak a legritkább esetben jött szóba. Ez azonban a legtöbb esetben már ellentétben állt a családok törekvéseivel, akiknél, mint az előbbieknél már megfigyelhető volt, a generációkon átívelő törekvések miatt a középiskolai továbbtanulás elengedhetetlenül szükséges elvárás volt. Így az iskola és a családok között kialakuló feszültség feloldására általában két lehetőség mutatkozott. Egyrészt maguk a szülők kezdtek el középiskolát keresni a gyerekeknek, olyat, ami megfelelt az általuk is elvárt igényeknek. Több esetben számoltak be arról, hogy maga a szülő utazott el a közelben lévő nagyvárosba, vagy Budapesten keresett gyerekének iskolát, esetleg felvételi előkészítőt is. A többségnek azonban nem terjedtek ideig a lehetőségei, sok esetben inkább kompromisszumot kötöttek az iskola ajánlásával és nem gimnáziumba, hanem valamilyen szakmát és esetleg érettségit is adó középiskolába küldték a gyereket. Így találkozunk ruhaipari szakközéppel, sportiskolával, élelmiszeripari technikummal, kertészeti iskolával, kereskedelmi szakmunkásképzővel vagy épületburkoló szakmával.

Mindez arra utal, hogy körülbelül ez az a szint, ahol a családok többsége „kezde elveszíteni a fonalat”, azaz a következmények felmérése és a tudatos pályaválasztás és iskolaválasztás, minden támogatásuk és törekvésük ellenére, sok esetben már meghaladta a szellemi képességeiket. A jobb iskolába kerülést akkor figyelhetjük meg, ha a szülőkön kívül volt valaki más is, aki segített a pályaválasztásban. Ez lehetett idősebb testvér, unokatestvér, távolabbi rokon, de akár egy pedagógus vagy edző is. Így ettől a ponttól találkozunk a „külső segítő és/vagy példakép” szerepével, amely általában végigkíséri az interjúalanyok iskolai pályafutását. Ez azért rendkívül fontos, mert a szülők innentől kezdve is minden támogatást megadnak, különösen az anyagi lehetőségek előteremtésében próbálnak mindent megtenni, de a szellemi kérdésekben már inkább csak ösztönöznek, semmint tényleges segítséget tudnának nyújtani. Ez az a pont, amikor a későbbi első generációs értelmiségek végleg hátrányba kerülnek a már értelmiségi szülőkkal működő családokkal szemben. Amíg ott meghatározó szakmai tudás átadása is megtörténhetett a társadalmi kapcsolatrendszerek áthagyományozásával együtt – például orvos- és jogászdinasztiák –, addig a vizsgált romák esetében egyedül kellett volna megküzdeni ezekkel a kihívásokkal, ha nem lettek volna külső segítők. Tehát minden esetben beszámolnak valakiről, akik felfedezte a tehetséget és a lehetőséget a roma gyerekekben, és fontosnak tartotta a szellemi orientációt, segítséget. Ez legtöbb esetben életvezetési tanácsokban, beszélgetésekben nyilvánult meg, konkrét ötletekben, tapasztalatok megosztásában olyan kérdésekben, amelyek esetében a szülők már nem rendelkeztek megfelelő kompetenciákkal. Mindenkinek volt olyan „Marika nénije”, aki nélkül, nem biztos, hogy a mostani életútjukon tudtak volna haladni.

Láthatjuk tehát, hogy sok esetben a középiskolai irány már valamiféle „kerülő út” volt az interjúalanyok vonatkozásában, keveseknek haladt egyenes vonalon a pályája a felsőoktatás irányába. A középiskolai éveket a legtöbb esetben már a „cigánymentesség” jellemezte, azaz csak a legritkább esetben találkoztak roma osztálytársakkal, így emiatt a pedagógusok körében is lényegesen alacsonyabb szintű előítéletességről tettek említést. Ha mégis előfordult ilyesmi, sokkal

könnyebb volt tisztázni a helyzetet, sok esetben maga a pedagógus látta be, hogy megnyilvánulásai olyan általánosítások, amelyek alapján nem lehet megítélni az adott tanulót. A szakmunkásképzésben tanuló esetében azonban pont a fordítottjáról beszélhetünk a dolognak: ott főleg cigány gyerekekkel jártak egy osztályba, de pontosan ebből volt a legtöbb problémájuk, mert nagyon nem illettek a többiek tanulást elutasító gondolkodásába. Így legtöbb esetben maguk a romák közösisítették ki őket a törekvéseik láttán, sok esetben „árulónak” tartva őket tanulási szándékuk miatt. Ilyen esetben is mindig jól jött a külső segítő ösztönző támogatása.

Érdemes megemlíteni azt is, hogy keveseknél volt zökkenőmentes a középiskola elvégzése. Nehezen tudtak beilleszkedni a nem romák által uralt, értékeik és elvárásaik által meghatározott környezetbe. Ha „bejárósok” voltak – azaz naponta ingáztak lakóhelyük és az iskola között –, gyakran ezért maradtak ki a közösségi életből, sok esetben a középiskolás gyerekek kellett a családban helytállni, segíteni a betegeskedő szülőket munkával, diákként szerzett jövedelmükkel. Ha viszont kollégisták voltak, akkor az ottani beilleszkedés volt nehéz, sok időnek kellett eltelni, és jó tanulmányi eredményeket felmutatni, amíg a közösség úgy-ahogy elfogadta az eddigi tapasztalataikat megcáfoló „cigányképet”. Általában az iskolakezdet nehéz, volt, aki az első évben megbukott, és osztályt ismétel, mások rossz tanulmányi eredményekkel próbáltak helyet találni maguknak. Az idő haladtával azonban minden esetben újra megjelenik a „csakazértis” motívuma, a bizonyítási vágy, amelynek segítségével sikerül legyőzni a nehézségeket. Sőt, érettségi környékén általában már a legjobb, akár országos versenyeket is nyerő tanulók között találjuk interjúalanyainkat.

A gyakran előforduló középiskolai „kerülő utak” miatt a pályaválasztás sem volt zökkenőmentes. Mivel a szüleik esetében nem volt olyan értelmiségi pálya, amit belülről láthattak és „örökölhettek” volna, a legtöbb esetben információhiány jellemezte a középiskolai évek végét. Érezték, hogy tanulniuk kell, de hogy pontosan milyen irányba induljanak, nehezen és legtöbbször a „kerülő utat” folytatva döntöttek el. Nehezítette a helyzetet, hogy sok esetben a család is „megtorpant” ennél a pontnál, ilyen messzire azért a legtöbb esetben már nem lát-

tak, elégedettek lettek volna a középiskolai végzettséggel, és utána egy jövedelmező állással. Sok esetben erre ösztönözték gyerekeiket, és volt olyan, aki valóban elkezdte a burkolói vagy a kereskedelmi szakmát. Ebben az esetben is azoknak tűnt egyszerűbbnek és egyenesebbnek az útja, akiknek volt valamiféle minta, segítség a továbblépés során. Ez jöhetett a rokonságból: „Az én időmben már, az én egyik unokahúgomnak nem is tudom, milyen diplomája van, nem politológia, hanem államigazgatási diplomája van. Itt végezte fönt, Pesten. (...) A másik unokaöcsém, az Szolnokon katona, főtörzsőrmester. A következő unokaöcsém, az katona volt, csak otthagyta, ő jogi pályán volt. Így a tág családomban sok a diplomás.”

„...apukámnak a testvérei között az egyik testvére államigazgatásit végzett, tehát ők is feljöttek Budapestre, és először a húsiparban dolgoztak, és aztán valahogy ott a rendszerváltás után valamilyen minisztériumi állást kapott, és utána elvégezte ezt az államigazgatásit. A másik nagybátyám... a húsipari vállalatnál, vagy a vágóhídnál azt hiszem, és akkor ő közbe meg az állatorvosit el tudta végezni levelezőn. Úgyhogy ők így nagyon tudták, hogy fontos a tanulás, hogy az a kulcsa annak, hogy előre tudjanak lépni.”

A többiek esetében ismét a megtörhetetlen saját ambícióra és a külső segítőre lehetett támaszkodni. Sok esetben tőlük jött a támogatás és az ötlet, hogy mindenképp érdemes lenne továbbtanulniuk. Mivel ők azonban nem romák voltak, általában a „szokásosnak” tartott, az általuk is ismert, a cigányok számára is elérhető területeket javasolták: „Azt mondta a fociedzőm, mert beszélgettem vele, ő jó barátom volt... hogy figyelj, te cigány gyerek vagy, neked van lehetőséged. Figyelj már, alig van diplomás. Menj el politikusnak, romológusnak, valaminek, aztán majd megélsz valamiből, most nem? Aztán elkezdtem olvasgatni, volt ilyen vastag kék könyv, az a felvételi könyv, harmadikban. Volt olyan, hogy szociálpolitika – mit jelenthet ez? Elolvastam, egy szót nem értettem belőle... Majd akkor én beadom oda, és akkor az osztályfőnök lebeszélt. Nehogy arra adjam be, mert nehéz, oda nem kerülök be úgysem. Azért nem tudott lebeszélni róla mégse, oda adtam be Budapestre,

azt hiszem, több helyre is, az ELTE-re is, fogalmam sincs már. Pécsre is. Viszont nem vettek fel sehova...”

Mindezek alapján a megkérdezettek fele először nem olyan területen kezdte meg a felsőoktatási tanulmányait, amely később a választott szakterülete lett. Sok esetben valamiféle „egyetlen lehetőségként” választották ki az intézményt, nem függetlenül az anyagi lehetőségeik és az ekkor már megjelenő ösztöndíjlehetőségek vonatkozásában.

A FELSŐOKTATÁSI ÉVEK

A felsőfokú tanulmányok a középiskolai tapasztalatokhoz hasonlóan nehezen indultak mindenkinek. Olyan új tanulási környezetbe kerültek, amelynek nem ismerték a mintáit, teljesen kívülállóként csöppennek bele. Megismétlődtek a beilleszkedési problémák, a kezdő kollégiumi évek nehézségei, gyakran a magány, mivel itt aztán végképp nem találkoztak más romákkal. Beszámolóik szerint bukások, megtorpanások kísérték a többség első szemesztereit. Szinte kivételesen mondható, ha valaki akadálymentesen vette az akadályokat. Más helyzetben voltak a „szakkollégiumi generáció” tagjai, akiknek nagy segítséget jelentett anyagi és közösségi értelemben is a 2010 után megjelenő, bentlakásos roma szakkollégiumok rendszere.

Ugyanis a kívülről jövő anyagi segítség első formái az ösztöndíjak voltak, amelyek első típusai, a középiskola környékén már többségében elérték az interjúalanyokat. A Macika³⁴ vagy a Soros Alapítvány támogatási formái elsősorban anyagi segítséget jelentettek, amelyből talán a legidősebbek kivételével mindenki részesült. Ez nemcsak ösztönzőleg hatott a teljesítményükre, hanem inkább a családnak jelentettek anyagi segítséget vagy olyan formában, hogy legalább ennek a nem túl magas összegnek az erejéig mentesítette a családot az anyagi támogatás előteremtésének nem kis terhe alól, vagy sok esetben akár a rendszerváltozás után nehezebb helyzetbe került szülőket segítette. A következő lépés az 1990-es évek legvégén megjelenő, majd a

³⁴ A 2010-es években megszűnt Magyarországi Cigányokért Közalapítvány

2000-es évek első évtizedében a virágkorát élő Romaversitas program jelentette. Ez a többségében az első generációs roma értelmiségek által kitalált és létrehozott, a Soros Alapítvány által finanszírozott intézmény is szakkollégiumnak nevezte magát, bár nem a napjainkban használt értelemben. A programban ugyanis – amelyhez eleinte csak nagyon komoly és sikeres felvételi eljárás után lehetett csatlakozni, tehát afféle elitképzésnek szánták – az anyagi támogatás, az ösztöndíj mellett megjelent a közösségépítés eleme is. Bentlakást, kollégiumi férőhelyet ugyan nem biztosított, de szemeszterenként néhány hétvégen kötelező jelleggel programot szerveztek az ösztöndíjasok számára, ahol nemcsak egymást ismerhették meg jobban, hanem a különböző szakterületek legnevesebb előadói tartottak előadásokat, amelyeken lehetőség volt a vitákra, a velük történő kapcsolatépítésre is. Ehhez kapcsolódott egy tutori rendszer is, amelyben minden hallgató számára a saját szakterületén az ország legnevesebb szaktekinvéit kérték fel pályájuk és tanulmányaik segítésére. Ez hatalmas előrelépés volt a csak anyagi lehetőséget biztosító, korábbi ösztöndíjakhoz képest, amely az elitképzés és a közösségépítés igényeit is megfogalmazta. Segítette ugyan a felsőoktatási intézményekben adódó nehézségek leküzdését, megoldani azonban nem tudta őket az időnkénti, lazának nevezhető kapcsolatrendszer révén.

A rendszer továbbfejlesztése először a Romaversitas mintájára, önkéntes alapon, roma fiatalok által szervezett hasonlóan szakkollégiuminak nevezett találkozások jelentették, amely rendezvények során már inkább közismert roma személyiségeket hívtak meg beszélgetni. Ebből nőtt ki 2010 után az akkori kormány ösztönzésére az egyházak által felkarolt és kiépített szakkollégiumi rendszer,³⁵ amely egyszerre jelentett ösztöndíjat, lakhatási lehetőséget, roma közösséget, identitásépítést, de akár tanulmányi segítséget és felzárkóztatást is a jelentkezők számára. Az interjúalanyaink ebben felnövő fiatalabb generációja számára ez már nagyobb közösségi segítséget jelentett, szemben a korábbi generációk magárahagyottságával az egyetemeken. Sőt, a kutatás résztvevőinek idősebb generációja többségében már az utá-

³⁵ <https://krszh.hu/>

nuk jövő fiatalok segítői, kurzusvezetői voltak a szakkollégiumokban. A felsőoktatási elvárások ugyanis még azok számára is komoly kihívást jelentettek, akik támogató családi háttérrel, jó tanulóként, jó eredményekkel érkeztek a középiskolából. A nyelvvizsgák teljesítése, a megfelelő szakmai kapcsolatépítés, a jövőre vonatkozó tervek megfogalmazásához mindenkinek szüksége volt segítségre. Különösen azoknál volt így, akik a tanulmányaik vége felé közeledve bár megkezdték a munkát az általuk tanult szakterületen, de nem érezték úgy, hogy már a helyükön lennének, ezért szinte kivétel nélkül további tanulmányokba kezdtek. Volt, aki elégedett lévén saját szakterületével, annak határait próbálta tágítani speciális ismeretek megszerzésével, és így lett szakjogász, szakvizsgázott jogász, majd tudományos fokkalal rendelkező jogász. Ehhez hasonlóan volt olyan mérnök, aki az informatika területén dolgozva a minőségbiztosítás felől erősítette megszerzett kompetenciáit. A megkérdezettek fele azonban csak ekkor jött rá, hogy tulajdonképpen mást szeretnének csinálni, ezért további tanulmányaik során bizonyos mértékben elkanyarodtak az eredetileg választott szakterületüktől. Megfigyelhető a vezető, menedzseri ambíciók megjelenése sokuknál, így az egészségügy területén dolgozóknál, de akár a bölcsészek esetében is. A legtöbb esetben egyértelműen a tisztán szellemi foglalkozások felé történt az elmozdulás, távolodva a mélyszegénységhez köthető területekről. Így aki szociálpolitikát tanult utólag, azért választja ezt a területet, hogy tudományos munkát végezhesen. Aki pedig romákkal, roma programokkal foglalkozik, ő is inkább a nemzetközi, diplomáciai, menedzselés terület felé mozdult el.

A MUNKA VILÁGÁBAN

A kutatásunkban megkérdezettek munkahelyi érvényesülésének közös jellemzője, hogy nem „cigányként” akarnak érvényesülni, azaz alapvetően nem a romológiahoz, nem a roma közösségek felemeléséhez kötődő munkával, roma politikusként vagy érdekvédőként képzelek el az életüket, hanem valamilyen jól körülhatárolható szakterület

képzett munkásaiként. Bár nagy a csábítás a „cigánymunka” irányba – a jogászok, szociálpolitikusok esetében hatványozottabban –, egyelőre mindenki ellenállt ennek a természetesnek tűnő és a társadalom által sok esetben elvárt feladatvállalásnak. Így ebben a kérdésben sok eltérést nem figyelhetünk meg a többségi társadalom hasonló utat végigjáró tagjainak esetétől, egyrészt inkább azokat a nehézségeket említhetjük, amely a gyengébb társadalmi beágyazottság, a munkaerőpiacon történő nehezebb pályakezddésben és későbbi érvényesülésben érhetőek tetten. A vidéki, gyakran szegénységben lezajló, alacsonyabban képzett szülők által segített családi szocializáció és a családból örökölt szakmai kompetenciák hiányosságai alapvetően nehezítik a megfelelő pozíció elérését, és kényszerűen erősítik a megküzdési képesség folyamatos fenntartását. Mindeközben folyamatosan tapasztalják mások előrejutásának könnyebb voltát: *„...és ott volt egy srác, aki ilyen nagyon jobbikos beütésű, és nagyon nagy hangadó volt. Ő nagyon nagy mókamester volt. És ő volt ott az ilyen irányító valaki, és neki az édesanyja volt a törvényszéken bíró, és hát ő igazából nem vette ki úgy a részét a munkából, de nem is vártak el tőle annyit, mint másoktól.”*

Vannak pozitív példák, amikor a tisztességesen gondolkodó munkahelyi vezető megérti azt az életutat és teljesítményt, amelynek révén az illető eljut a megfelelő pozícióba. Ilyenkor támogatásról, segítségéről, megbecsülésről számolnak be az interjúalanyok: *„és sokszor megdöbbenek ám, amikor jöttek kisebb csoportokba, kisebb delegáció, és akkor bemutatott a főigazgató, hogy na ő az osztályvezető főápoló. És láttam a döbbenetet, hogy nem erre számítottak, és elkezdtem bemutatni az osztályt.”*

Sok esetben azonban nehezebb helyzetben van az, akinek megjelenésében, rasszjegyei alapján egyértelműen azonosítható cigány volta. Ilyenkor már egyértelműen társadalmi kirekesztésről, akár rasszizmusról is beszélhetünk. Ilyen esetekről, az ebből fakadó konfliktusokról is beszámoltak: *„volt ez a látogatóközpont, ott éreztem viszont, a látogatók, amikor jöttek, azt vettem észre, hogy velem nem akarnak kezet fogni, mert nem is feltételezték azt, hogy én leszek ott a hoppmester, aki majd vezeti őket, és elmondja, hogy hogyan történik egy gyógyszernek*

a legyártása. Aztán volt ilyen, hogy mentem fogadni a vendégeket, és szépen elmentek mellettem, és keresték, hogy ki lesz az, aki most itt foglalkozik velünk. És akkor én szépen mentem utánuk, hogy én vagyok!... próbáltam viccesen, de azért ez nagyon rosszul esik az embernek."

Ennél pedig még durvább esetek is történetek: *"...amikor nagyon bepöccentem, egy új biztonsági őr kolléga volt a cégnél, és nem akart beengedni. Nem akart beengedni a munkahelyre. ...először azt hitte, hogy a takarító vagyok. Mondta, hogy a takarítók nem itt szoktak bejönni, hanem a hátsón. Másik bejáraton. És mondom, de nem a takarítónő vagyok. És nem értette meg, hogy akkor ki vagyok."*

Mindezek alapján elmondható, hogy a munkahelyi érvényesülés során interjúalanyainknál általában nem a szakmai kompetenciákat vonták kétségbe, hanem ha problémák voltak, akkor inkább az általánosítás, a társadalomban gyökerező előítéletek miatt lettek konfliktusok. Ezeknek a helyzeteknek a „túlélése” azonban újabb terheket rak az egyébként sem egyszerű életutat bejárt első generáció értelmiségiek vállára.

PÁRKAPCSOLATI KÉRDÉSEK ÉS AZ IDENTITÁS

Érdemes néhány gondolat erejéig megvizsgálunk azt is, hogy a tanulás révén a generációkon átívelő társadalmi státuszváltozás milyen hatást gyakorolt a párkapcsolati kérdésekre. Ugyanis megfigyelve a generációkat, a más területeken is megfigyelhető változásoknak vagyunk tanúi. A nagyszülők szinte kizárólag abból a közegből házasodnak, amelyben élnek, így többségében a cigánytelepen együtt élő közösségből találhatnak maguknak párt. Ha közösségen kívülről történik esetleg mégis a választás, akkor is nagyon ügyelnek a kor akkori szokásai szerint arra, hogy a hozzájuk hasonló társadalmi státuszban lévő családokból és még inkább ugyanabból a roma csoportból találjanak házastársat. A zenész családoknál még speciálisabb a helyzet, ott szinte „elrendezett házasságoknak” lehetünk tanúi, mivel a zenész családok szinte kizárólag egymás között házasodtak. A következő generáció kismértékű kilépő társadalmi mobilizációja révén ezen a területen

is tágult a horizont. Megjelennek az első vegyes házasságok, amelybe más roma csoportok tagjai is, de még inkább nem romák kerültek a cigány családokba. Az interjúalanyaink esetében már azt tapasztalhatjuk, hogy ketten még nem élnek házasságban – és párkapcsolatban sem nagyon –, három esetben nem roma házastársat találtak maguknak, két esetben pedig romának mondják ugyan a párjukat, de megítélésük szerint erről ők nem nagyon tudnak.³⁶ Esetükben az tűnik érdekesnek, hogy mindannyian az idősebb korosztályhoz tartoznak, középiskolai és egyetemi éveik alatt alig találkoztak romákkal, és a munkahelyükön sem volt jellemző a cigányok jelenléte. Így ők alapvetően igazolják azt a szociológiai tényt, hogy az ember abban a közegben talál magának társat, ahol élete során a legtöbbet tartózkodik, ahol kialakul az ismeretségi köre.³⁷ *„Én nem próbálkoztam még olyan roma nővel, aki hasonló utat járt végig, mint én. Szerintem a feleségemmel azért működött, mert egyetemen hasonló utat jártunk végig együtt.”* Másrészt ugyan senki nem mondta ki, de megítélésem szerint tudat alatt a társadalmi státuszuk megerősítését is látják egy nem romával kialakított kapcsolatban. *„Ő nem roma volt. És ő pedáns tanuló volt. A legjobb az évfolyamában, tehát tényleg, ő egy ilyen nagyon... az igazi kocka egyetemista lány, aki bölcsész. Igazi tarisznyával meg bő pulcsival, kötött bő pulcsival, de mégis nagyon csinos volt, nagyon megtetszett. És ő volt az, aki igazából lenyugtatott, én meg kicsit felpörgettem őt. Nem lett az a besült egyetemista, aki csak kötött pulcsiban van egy hétig, és akkor így ketten kiegyensúlyoztuk egymást. Eljött velem bulizni, én meg leültem tanulni.”* Ennek a vélelme figyelhető meg abban is, ahogyan nem szívesen beszélnek vegyes házasságból származó gyerekeknek a fiatalkori nyomorúságaikról és nehézségeikről. Így a gyerekek esetében – bár tisztában vannak származásukkal, mivel a rokonsággal tartják a kapcsolatot – a külső szemlélő számára nem romákról van szó, osztálytársaik már nem tekintik őket annak.

³⁶ Találkozva velük, én sem voltam biztos abban, hogy romákról van szó.

³⁷ Például: Lőrincz László: A vonzás szabályai – Hogyan választanak társat az emberek? Szociológiai Szemle, 2006/2, 96–110.

A nem roma társ felől érkező elfogadás és ösztönzés egyébként nagyon erős kötőerő a nehéz körülmények közül érkező ember számára. Egyik interjúalanyunk különlegessége, hogy zenész családból származva, a „szokásoknak megfelelően” már 16 évesen otthagyja az iskolát, és zenész férjének gyerekeket szült. Ez után az élete gyakorlatilag az ebben a közegben a nők megszokottnak mondott „kiszolgáló szerepére” redukálódik, mellette takarítónőként dolgozik. Az értelmiségi pályára történő felkészülése azonban csak akkor indul el, amikor elválnak, és új társa ösztönzésére újra nekikezd tanulni. Előbb le kell érettségiznie esti tagozaton, majd tanítói diplomát szerez, végül a tanári képesítés is meglesz. Elmondása szerint ezt az ösztönzést pedig kizárólag második férjétől kapta. Megkésve ugyan, de végigjárja az értelmiségi pályához vezető utat, igaz, negyvenes évei közepére lesz csak diplomás.

Az interjúalanyok közül négyen roma házastársat választottak maguknak. Ketten az idősebb generációból, de mindketten már elváltak, és mindketten a válás okaként társuk „maradiságát”, a roma hagyományokhoz való ragaszkodást, az ő modernizációs törekvéseik el nem fogadását jelölték meg.

„Az a modell, az nekem nem tetszik, hogy ha én elveszem feleségül a lányt, akkor onnantól kezdve nekem kutya kötelességem minden egyes munkafolyamatban részt venni a szüleinél. Ez nem működik. (...) Szép dolog a segítség, nem is menekülök semmilyen munka elől, de ha nekem például van egy hétvégi focitornám, azt én elébe tudom helyezni egy cseresznyeföldnek a felszántásának. Azt látni kell, hogy én nem földműves vagyok. És ebben én nem akarok részt venni. Én megállok a saját talpamon, a saját lábamon, én ezt mindig is meg is csináltam onnantól kezdve, hogy apám nem engedett haza – én onnantól kezdve a saját lábamon állok. Nyilván ő segített még, az én apám, mert szükségem volt segítségre, amikor volt az a rossz főnököm, hogy legalább három évig szükségem volt, mert nem tudtam volna megélni, de nekem más nem segített. És az apám, az nem várja el, hogy én tollat keverjek. Vagy a tollat pakolgassam. Akkor kér meg erre, hogyha otthon vagyok, és megkérdezi tőlem, hogy van kedved

segíteni? Akkor igen. Na most, ugyanezt én nem képzelem el, hogy ha én elmegyek bármilyen családhoz, akkor külön kérvényt adjanak be, hogy én segítsek. De az ne legyen, hogy felszólnak telefonon, és akkor ülj a kocsiba. Nem. Én ezt nem preferálom.”

„Roma volt, ez szempont volt, valahogy úgy éreztem, hogy, bár ez sem igaz, hogy közelebb tudnak lelkileg egymáshoz, ha hasonló származásúak, de ez sem feltétlenül igaz. Ami nagy különbség volt, hogy ő nevelőotthonban nevelkedett, én ezt is tolerálni tudtam és el tudtam fogadni és esélyt tudtam adni, mert nem azt néztem, hogy honnan jött, hanem azt, hogy hová akar menni, hogy van-e benne annyi ambíció, hogy velem fejlődjön tovább. Kiderült, hogy nem, nem volt benne, ez volt az egyik nagy különbség, ami meghatározta azt, hogy ő nem tudta azokat a szerepeket betölteni egy házasságban, amire szükség lett volna. Nem tudott apa, nem tudott férjszerepeket, nem voltak mintái és így ezekkel nem tudott mit kezdeni.”

A másik két esetben pedig szakkollégiumban szocializálódott fiatalokról van szó, ahol a közösségépítés és az együtt eltöltött egyetemi évek minden bizonnyal megalapozzák ezen házasságok lehetőségét. „Aztán igazából sosem gondoltam bele, hogy most nekem cigány vagy nem, vagy mi, de nem nagyon tudtam elképzelni, hogy ez most furán hangzik, de nem tudtam elképzelni, hogy egy nem cigánnyal jöjjenek össze. Főleg már a szakkoli után. Hogy így most mindent magyarázni kell, nem tudom, lehet, hogy nehezemre esett volna. És így inkább, ez így szerintem jött magától, hogy egy olyan, olyan ember lett a férjem, akinek így, akinek így zsigerből jön ugyanúgy minden, mint nekem, hogy nem kell a családomnak az élethelyzetét magyarázni, nem kell magyarázkodnom a zene miatt, semmi, tehát ez így tök jó.” A másik esetben azonban nem egyértelmű ennyire a helyzet. Ott inkább valamiféle kényszerhelyzetként élte meg az interjúalany, szinte elvárásként a saját közösségből történő párválasztást: „Hogy vajon a mostani házasságom miért ért véget, és... azt láttam, hogy a roma lányok és a roma párjaim, akikkel kapcsolatba voltam, nagyon-nagyon erősen ragaszkodtak hozzám. És nagyon azt akarták, hogy a nap huszonnégy órájából huszonnégy órát

velük legyenek. A szó szoros értelmében. Tényleg viccen kívül. Ez, hogy nagyon erősen ragaszkodók, megfőznek, meg minden, de nagyon fogjam végig a kezüket. (...) És itt a végén is egyébként bele lettem úgy erőszakolva, mert az igazság, nem akartam házasodni. Én nem akartam megházasodni. Én bele lettem erőszakolva.”

Bár a kis minta alapján nem érdemes nagyívű következtetéseket megfogalmazni, de érdekességként figyelhető meg a vegyes házasságok gyarapodása, ami elsősorban az emelkedő társadalmi státusz megerősödésével, stabilizációjával jár együtt, a társadalmi érvényesülés további ösztönzéséről nem is beszélve. Másrészt vannak ugyan a roma közösségen belüli házasságkötések, de leginkább abban az esetben, amikor a fiatalkori szocializációs út – amelynek tipikus terepe az egyetem – közös fejlődést és gondolkodást alakít ki. A különböző roma családok között kialakuló modernizációs szintek miatti elmentések, az életutak különböző értelmezései, azonban gyakran ellene hatnak a lehetséges roma házasságoknak, különösen, ha nincs meg a közös szocializációs szakasz. Az elkövetkező évek kutatási kérdése lehet majd, hogy a szakkollégiumi generáció tagjai között mennyire lesz jellemző újra a roma közösségeken belüli párválasztás, vagy esetleg tovább erősödik a vegyes házasságok szerepe.

Bizonyos szempontból már a párválasztások esetében is fontos tényező lehet az identitás kérdése a megkérdezettek és azok családjai esetében. Az előbbieken felvázolt családi életutak sok tekintetben nem egyszerűen csak a társadalmi integráció, hanem a teljes asszimiláció irányába mutatnak, és ebben nyilván nem elhanyagolható kérdés, hogy az interjúalany miként éli meg a roma közösséghez való tartozását, saját érzéseit. A megkérdezettek esetében az interjúk alapján elmondható, hogy valamiféle kettős viszonyulás van bennük cigány származásukhoz. Van egyszer egy család felé irányuló identitás, amelyben egy pillanatig sem tagadják meg származásukat, közösséghez tartozásukat, életutuk meghatározó része volt ennek megélése. Ha alaposan körbejárjuk a dolgokat, azonban érzékelhető belső, ki nem mondott távolodás is a közösségtől. Ez olyanokban érhető tetten, mint a nyomortól való menekülés, a hazaköltözés elutasítása, vagy a saját gyereküknek – különösen vegyes házasság esetén – csak nagyon

szűrve adagolt információk a család cigány voltáról. Ezt a tudat alatti távolodási szándékot valószínűleg érzik a megkérdezettek is, mert szinte minden esetben megfigyelhető, hogy megjelent náluk a közösségért való tevékenység, valamiféle segítség nyújtásának az igénye is. Ez alapvetően azonban nem az eredeti, kibocsájtó közegben történik, ahol felnőttek, hanem mostani élethelyzetükhöz, a nyújtott lehetőségeket saját szintjükhez igazítva valósítják meg. Így ezek elsősorban valamiféle oktatási, felzárkóztatási, életvezetési segítséget jelentenek, sok esetben a fiatalabb, értelmiséginek készülő generáció támogatásában, a különböző szakkollégiumok vagy más programokba történő bekapcsolódás révén. Segítenek, mert érzik, hogy szüksége van erre másnak és saját maguknak is a lelki békéjük érdekében, mert az átmenet, az eredeti közösségből történő kiszakadás és az újba még meg nem történt teljes befogadás afféle átmeneti, lelkileg terhelt állapotot hoz létre, miként a már hivatkozott filmekben is látható, és ez alapján akár „Cséplő Gyuri-effektusnak” is nevezhetjük. *„Azt kell, hogy mondjam neked, hogy amikor én ugye erről a településről elkerültem, és már a gimnáziumba kerültem, tehát hogy nagyon sok nem roma származású barátom lett. Merthogy nem voltak romák. Ha romák lettek volna, biztos, hogy velük barátkozom. Jó lett volna, ha többen vagyunk, és én ezt mindig nagyon hiányoltam az életszakaszaimban. De nem voltak. Tehát nyilván tőlük tanultam, beilleszkedtem, fölvettem a ritmusukat, és azt kell, hogy mondjam neked, hogy egyre több nem roma származású barátom lett. És éreztem magamon azt is, hogy én is nagyon sokat változtam. Tehát hogy ahogyan ők éltek, egyszer csak azt vettem észre, hogy valahogy én is másképp élek, már másképp gondolkodok, de maga az identitásom azért az mindig ott volt.”*

A rokonság és saját lelkiismeretük felé irányuló identitás mellett azonban létezik egy, a kívülállók, az iskola- és munkatársak felé irányuló rejtőzködő magatartás is. Ezt a nehezen megélhető helyzetet már iskoláskoruk óta tanulják a megkérdezettek. *„...hát igazából annak ellenére, hogy nagyon nem tudom magamról letagadni azt, hogy cigány vagyok, nem volt azért annyira könnyű dolog erről beszélni. Ha egyetemen is, vagy hogyha bárhol előfordult, hogy cigányokról volt a szó, akkor lapítottam, meg sem szólaltam, pedig azért rám van írva,*

hogy cigány vagyok.” Ugyanis gyorsan világossá válik számukra, hogy könnyebb az érvényesülésük és az előrejutásuk az oktatási intézményekben és később a munkahelyen is, ha nem ismerik valódi származásukat, vagy legalábbis nem beszélnek róla, és ezzel bizonytalanságot, ki nem mondott lehetőséget tartanak fenn. „Na igen, és akkor ezek az irodisták mondták, vagy irodista hölgy mondta nekem, hogy hát a H. is cigány és kollégiumvezető. És hogy milyen jól tárgyal, meg mindent olyan jól tud és szóval ez így jó volt, csak igazából ő vizsgáztatott mindig a büntetőjogból, és soha nem beszéltünk erről... meg nem kérdezett úgy semmit, olyan személyeset. Hanem tényleg csak azt, hogy jó akkor én ott vagyok a fogalmazó, és akkor én levizsgálók.”

Az általános társadalmi megítélés ugyanis annyira megveti, csoporton kívülre helyezi a romákat, hogy még pozitív példa esetén is nehéz elfogadni valakit, akinél nyilvánvalóan egyértelmű a származása. Azok az interjúalanyok, akik egyértelművé tették roma közösséghez tartozásukat, a legtöbb esetben már az iskolában, de a munkahelyen mindenképpen találkoztak olyan helyzetekkel, amelyben – a kinyilvánított identitás okán – kénytelenek konfliktusokat vállalni a gyakran nem is a személyesen feléjük irányuló általánosítás vagy rasszista kijelentések miatt. „És akkor bejön ez a nő a konyhába, aki egyébként mindig mosolygós, és akkor látom, hogy savanyúan áll a szája. ...akkor leült az asztalfőre, és akkor mondja, hogy hát, láttátok azt a hírt? És így néz rám csúnyán. Hogy fociztak a szabolcsi cigány gyerekek a kutyának a fejével?... Hát most mért bámul engem? Hát, hogy jövök én oda?... azt mondta ki, hogy ezért érdemelnek több figyelmet az állatok, mint a cigányok. Mindenki előtt.”

Összességében elmondható tehát, hogy egy nagyon sajátosan kettő identitás jellemzi ezeket az első generációs roma értelmiségieket. A családból hozott szocializáció révén mindenki romának tartja magát, de ezt az érzést legfeljebb a rokonság körében vagy valamilyen segítő programban tudják egészségesen megélni. A nagyobb nyilvánosság, a munkahely, a társadalmi érvényesülés érdekében azonban fenn kell tartaniuk egy másik, rejtőzködő ént is, amelyben a származás nem akadályozza a társadalmi előrejutásukat. Mindez persze a többség esetében komoly lelki megterheléssel jár, és leginkább a roma identitástól és a közösségtől való távolodást erősíti.

ÖSSZEGZÉS

Kutatásunkban, nem reprezentatív módon, olyan első generációs roma értelmiségieket vizsgáltunk, akik nem a megszokottnak tekintett foglalkozási területeken szereztek diplomát, vagy nem ilyen területen dolgoznak napjainkban. Családi indíttatásuk és életutuk azonban nem tekinthető teljesen eltérőnek más, hagyományosnak mondott területeken dolgozó romák jellemzőitől, de elemzésünk alapján mégis kirajzolódnak olyan mintázatok, amelyek vélhetőleg valamiféle egyedi jelleget mutatnak esetükben.

Megfigyelhetővé vált, hogy az elmúlt évtizedekben és napjainkban is azoknak van esélyük sikeres iskolai életút után értelmiségi karrier elindítására, akik esetében már több generációra visszamenőleg látható valamiféle fejlődési, mobilizációs irány. Elsősorban azokról van szó, akiknek már a nagyszülei és a szülei is részesei voltak az 1970-es és 80-as évek romákat is érintő modernizációjának. Ők azok, akik a falusi, legtöbbször szegregált környezetből kikerülve megfordulnak fővárosi munkahelyeken, és felismerik a szegénységből történő kilépés legfontosabb esélyteremtő elemét, a tanulást. Ennek a felismerésnek a családotokban történő megjelenése és generációkon átívelő módon történő elvárása és segítése indítja be azt a mobilizációs utat, amely mostani interjúalanyaink számára lehetővé teszi az értelmiségivé válást. Az idáig vezető út azonban sok tekintetben nehéz, téves választások és jelentős kerülő utak jellemzik mindenki pályáját. A több generáció óta elindult fejlődés azonban töretlen, és szükségszerűen elvezet egy magasabb társadalmi pozícióhoz. Ennek állomásai során megjelenik a cigánytelepről történő kiköltözésnek nemcsak az igénye, hanem az anyagi lehetőségei is, sőt gyakran a főváros lesz az irány és a cél, mint a lehetőségek abszolútizált terepe. A családi modernizáció megindulása érzékelhető a társadalmi visszajelzésekben is: a legtöbb interjúalanyunk már elkerülte a szegregált oktatást, de a vegyes összetételű osztályokban azonban fokozottan meg kellett küzdeniük az elismerésért, mert jó tanuló cigány gyerekként minden fejlődés ellenére atipikusnak voltak elkönyvelve. Ez egyrészt erősítette a megkérdozettek megküzdési képességét, mindenkinél megjelenik a bizonyítási vágy, a „csakazértis” motívuma, másrészt

negatívan hat saját roma identitásuk fejlődésére, hiszen a többi, nem mintaértékű cigány gyerek okozta problémák miatt gyorsan elkezdik megtanulni a rejtőzködő magatartást.

A családi támogatás és elvárások ellenére az iskolai pályafutás sehol sem problémamentes. Középiskolában és az egyetemen is a nehéz kezdet, a tanulási és szocializációs minták hiánya, önmaguk többiek által történő elfogadtatásának hiányzó rutinja jellemzi a megkérdőzetteket. Az évek során megszerzett bizonyítási vágy azonban szinte „főszabállyá” erősödik, és egy idő után mindenkinek sikeresen zárul az oktatásban eltöltött évei. Ez azonban a többség esetében nem jelenti, hogy megtalálta volna azt a választott szakterületet, amelyet igazán művelni szeretne élete során. Ezért szinte mindenki továbbtanul, újfajta képzettségeket, diplomákat szerezve. Ezzel egyrészt „túlbiztosítják” magukat, azaz kétségbevonhatatlanná teszik szakmai kompetenciáikat, másrészt megtalálják azokat a területeket, ahol már otthonosabban érzik magukat. Így a munkahelyeiken nem is elsősorban szakmai képességeiket vonják kétségbe, hanem ha problémáik és konfliktusaik adódnak, elsősorban a társadalomban jelen lévő cigányellenesség elszenvedői, az általánosítás jelen lévő alanyai. Ilyen esetben kénytelenek konfliktust vállalni, vagy még inkább egyszerűbbnek tűnő, preventív megoldás, ha nem teszik nyilvánossá származásukat.

Az ilyen konfliktusok elkerülése érdekében is sokuknál megfigyelhető a sajátosan „kettős identitás” kialakulása: van egy távolodó, de mégis családhoz kötődő roma énjük, és van egy, a külvilág számára mutatott rejtőzködő identitásuk. Ez a kettősség pedig sajátos, sokszor nehezen megélhető lelki folyamatokat indít el bennük, amelyek feldolgozása során a legegyszerűbb útnak sok esetben a tisztán asszimilációs megoldások tűnnek. Ennek egyik eleme, különösen az idősebbek esetében a nem romákkal kötött vegyes házasságok számának növekedése, amely tendencián legfeljebb a szakkollégiumokban felnövő generáció változtathat.

Érdekes lesz majd néhány évtized múlva megvizsgálni, hogy a most megkérdézett emberek és főként az ő gyerekeik cigányok lesznek-e még saját maguk és a társadalom számára. Mert ha nem, akkor modellezhető néhány generáció alatt – feltéve, hogy lesz esélyteremtő,

jó minőségű közoktatás, és ennek hatására csökkennek a társadalmi előítéletek is – a cigány középosztály és értelmiségi réteg folyamatos hiánya, de nem azért, mert nem lesz társadalmi felemelkedés, hanem azért, mert a modernizáción és mobilizáción átesett emberek megszűnnek romának lenni, és miként Herrmann írta: a felsőbb osztályokban már nem keressük a cigányokat.

IRODALOM

- A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. Budapest, Atheneum R. Társulat Könyvnyomdája, 1895. (Reprint kiadás, é. n.)
- Ceglédi Tímea: Reziliens életutak, avagy a hátrányok ellenére sikeresen kibontakozó iskolai karrier. *Szociológiai Szemle*, 2012. 22 (2), 85–110.
- Csalog Zsolt: *Kilenc cigány*. Kozmosz Könyvek, Budapest, 1976
- Cséplő Gyuri. Schiffer Pál filmje, 1978. https://mandadb.hu/tetel/7471/Cseplo_Gyuri
- Derényi András – Temesi József (szerk.): *A magyar felsőoktatás 1988 és 2014 között*. OFI, Budapest, 2016. https://ofi.oh.gov.hu/sites/default/files/attachments/a_magyar_felsooktatasi_beliv_net.pdf
- Erdős Kamill *cigánytanulmányai*. Békéscsaba: Békés Megyei Tanács V.B. Cigányügyi Koordinációs Bizottsága, 1989.
- Farkas Zoltán: A társadalmi tőke fogalma és típusai. *Szellem és Tudomány*, 4. évf., 2013, 2: 106–133.
- Hajdu Tamás – Kertesi Gábor – Kézdi Gábor: Roma fiatalok a középiskolában. <https://core.ac.uk/download/pdf/42928813.pdf>
- Havas Gábor: A kistelepülések és a cigányok. In Kemény István (szerk.): *A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón*. Budapest, MTA, 1999, 163–204.
- Havas Gábor: Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben. https://kisebbssegutato.tk.hu/uploads/files/Havas_Gabor_Foglalkozasvaltas_cigany_koezoessegekben.pdf
- Heltai János Imre: A magyarországi cigány lakosság által beszélt nyelvek. <http://www.nytud.hu/pp/heltai.html>
- Dr. Hovánszki Arnold: A tipikus és az atipikus foglalkoztatás Magyarországon. *Munkaügyi Szemle*, 2005. <http://www.munkaugyiszemle.hu/sites/default/files/Hovanszky.pdf>

- Husz Ildikó: Alacsony végzettség – sok gyerek? A magas termékenység néhány területi és etnikai aspektusáról. *Demográfia*, 2011. 54. évf. 1. szám 5–22.
- Huszár Tibor: *Fejezetek az értelmiség történetéből*. Gondolat, Budapest, 1977. 10–11.
- Juhász Júlia: *Találkoztam boldoguló cigányokkal is*. Taninfó Kiadó, Budapest. 1999.
- Kállai Ernő: A cigányok és a zene. A cigányzene és a zenész cigány fogalmának változása az elmúlt évszázadokban. *Belvedere Meridionale*, 2018/3. 120–140.
- Kállai Ernő: *Akiket arcul csapott a valóság*. Roma közösségeket segítő helyi programok és azok vezetői. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Kisebbségkutató Intézet. Budapest: 2019. 168.
- Kállai Ernő: Cigányok/romák Magyarországon. Társadalomtörténeti vázlat. In Kállai Ernő – Kovács László (szerk.): *Megismerés és elfogadás. Pedagógiai kihívások és roma közösségek a 21. század iskolájában*. Budapest: Nyitott Könyvműhely, 2009. 156–175.
- Kállai Ernő: Kormányzati romaprogramok a rendszerváltozás után. In Antal Frányó István – Keller Katalin (szerk.): *Melyik úton?* Budapest: Jezsuita Roma Szakkollégium, 2014. 34–51.
- Kállai Ernő: Vannak-e cigányok, és ha nincsenek, akkor kik azok? *Regio* 2014/2. 114–146.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: A „szellemi termelési mód”. Kossuth, Budapest, 2013. <http://real.mtak.hu/9782/>
- Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella: *A magyarországi cigányság 1971–2003*. Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet Budapest, 2004.
- Kóczé Angéla – Neményi Mária – Szalai Júlia: *Egymás szemébe nézve – Az elmúlt fél évszázad roma politikai törekvései*. Balassi Kiadó, 2019.
- Korniss Péter – Závada Pál: *Egy sor cigány*. Corvina Kiadó. 2011.
- Kristóf Luca: *Véleményformálók. Hírnév és tekintély az értelmiségi elitben*. L'Harmattan – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2014.
- KSH Mikrocenzus 2016. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mikrocenzus2016/mikrocenzus_2016_12.pdf
- Lőrincz László: A vonzás szabályai – Hogyan választanak társat az emberek? *Szociológiai Szemle*, 2006/2, 96–110.
- Máté Dezső: *Generációs változások a roma diplomások életútjában - a társadalmi reziliencia hatása*. PhD-disszertáció, Kézirat.
- Munkaerőpiaci helyzetkép, 2014–2018*. KSH. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/munkerohelyz/munkerohelyz17.pdf>

- Pálos Dóra: „Cigány” identitások nehézségei. *Esély*, 2010/2. http://www.esely.org/kiadvanyok/2010_2/02palos.indd.pdf
- Spéder Zsolt: Termékenységi mintaváltás – a családalapítás átalakulásának demográfiai nyomvonalai Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 31(2): 4–29.
- Szále László: *Kitörők – Interjú tizenöt cigány értelmiséggel*. Kornétás Kiadó 2009.
- Szegénység és foglalkoztatás: A romák helyzete 11 uniós tagállamban. https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2014-roma-survey-dif-employment_hu.pdf
- Tóth Péter: A magyarországi cigányság története a feudalizmus korában. https://ormanysag.hu/wp-content/uploads/2021/03/Toth-Peter-A_magyar_ciganysag_tortenete_a_feudalizmus.pdf